

АННА В. ГЕДЬО, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка

Переселення греків з Криму до Північного Надазов'я у 1778 р.

(Аналіз джерел)

На сьогодні греки в розсіяному чи компактному вигляді складають одну з найчисельніших етнічних єдностей України. У зв'язку з цим актуальною є історія її формування на теренах України.

Переселення греків з Криму важко розглядати, не враховуючи суспільно-політичних обставин в Кримському ханстві, на території якого мешкали християни до 1778 р., і його взаємовідносин з двома великими імперіями – Російською та Османською.

Історія політичних взаємовідносин Кримського ханства, Росії та Туреччини здавна привертала увагу дослідників. Інтерес викликала неоднозначність суджень про вплив на внутрішні справи півострова російського уряду з одного боку, і Османської імперії – з другого.

Аналіз літератури стосовно зазначеного питання дозволяє зробити висновок, що тема вивчена ще недостатньо. Незважаючи на наукові досягнення істориків XIX – початку XX ст., радянських і сучасних, у дослідженні проблеми чимало лагун, а в окремих випадках в монографіях і статтях мають місце відступ від істини, замовчування важливих фактів чи вибіркоче висвітлення подій, суб'єктивні оцінки діяльності російського уряду щодо переселення греків до Північного Надазов'я.

Намагаючись з'ясувати рівень імовірності джерел, котрі стосуються переселення греків, ми порівняли опубліковані джерела з архівними (головним чином – фондами Російського державного архіву давніх актів і Російського державного військово-історичного архіву) і дійшли висновку, що до збірника М. Дубровіна «Приєднання Криму до Росії»¹ – найбільш повної збірки опублікованих джерел стосовно цієї проблеми не були включені

деякі матеріали про небажання християн переселитися до Росії. Також не були включені джерела, які не з кращого боку характеризували дії російських військ в Криму напередодні і під час переселення, і деякі листи діячів кримського уряду до хана і діячів Росії з проханнями запобігти виводу християн. Джерела дозволяють стверджувати, що не всі християни виявили бажання переселитися до Росії.

Аналіз джерел свідчить, ідея переселення кримських християн з'явилася ще в 1771 р., а саме 24 вересня 1771 р. Святіший Синод обговорював питання про долю грецьких церков у Криму після захоплення російськими військами (ще у вересні 1771 р., в ході російсько-турецької війни 1768-1774 рр., російські війська під командуванням В. М. Долгорукова, взявши фортецю Перекоп, увійшли на півострів і зайняли Карасубазар, Бахчисарай, Кафу та інші міста і де-факто він став російським). Джерела свідчать, що в цьому не було сумнівів ані у Святішого Синоду, ані у митрополита Ігнатія. Так, 24 вересня 1771 р. Святішим Синодом розглядалося питання про долю грецьких церков в Криму після його захоплення російськими військами а саме – заснувати нову єпархію для управління кримськими церквами чи приписати їх до якоїсь діючої російської:

«2. Об учинении Святейшему Синоду обще с духовною комиссиею разсуждения:

1-е. Откуда лучше находящиеся в городе Кафе и в других крымских городах греческого закона церкви снабдевать священниками и причетом,

2-е. Естли учредить новую епархию в Азове, то откуда как российских, так и греческих церковных служителей удобнее туда доставить будет можно и

3-е. Лучше ль учредить новую епархию или приписать все помянутое выше к которой-нибудь

¹ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения: В 4 т. СПб., 1885-1889.

из старых, по поднесении Святейшему Синоду своего мнения на Высочайшее Ея Императорского Величества усмотрение»².

Таким чином, з цього джерела видно, що в Синоду, на той момент, не було ніяких сумнівів в тому, що грецька єпархія в Криму, підпорядкована Константинопольському патріархату, вже не існує. Причому розглядалося це питання без погодження з Константинопольським патріархом. Те ж ми бачимо і в проханні митрополита Ігнатія до Синоду від 29 вересня 1771 р. Він просить включити його, як архієрея, з єпархією, в підпорядкування Священного Синоду. В проханні митрополита немає жодної згадки про Константинопольський патріархат.

8 грудня 1771 р., Ігнатій, не дочекавшись рішення Синоду, направляє прохання безпосередньо імператриці, в якому він просить: «не оставьте меня быть опять по-прежнему под властью неверных агарян татаров... но примите и меня вашего малейшего раба в число последних России архиереев, быть мне отныне и впредь подданным рабом Вашего Священного Величества под правлением и покровительством вашей державы и в послушании Святейшего и Священнейшего Синода»³.

Можна припустити, що активність Ігнатія була обумовлена тим, що на засіданні Синоду про нього не згадувалося, як про архієрея нової єпархії, і йому була незрозумілою його доля в разі приєднання кримських церков до якоїсь російської єпархії. Однак ні про яке переселення в Росію Ігнатій не просив, а Синод такий варіант не розглядав, так це було і безглуздо, тому що в 1771р. Крим де-факто вже вважався російським.

У 1774 р. російсько-турецька війна закінчилася, і в Кючук-Кайнарджі 10 липня 1774 р. був підписаний мирний договір, згідно з яким Кримське ханство було визнане незалежною від Османської імперії державою, що перебуває під заступництвом Росії. До складу Росії увійшла територія між Бугом і Дніпром з Кінбурзькою округою, фортеці Керч і Єні-Кале на берегах Керченської протоки і фортеця Кінбурн на чорноморському узбережжі поблизу Очакова. Були остаточно закріплені за Росією приазовські землі від фортеці Петровської до м. Азова. Особливістю Кючук-Кайнарджійського миру було збереження релігійної залежності кримських мусульман від турецького султана – халіфа усіх правовірних. За Османською імперією також залишалися важливий центр впливу в Причорноморському регіоні – фортеця Очаків. Крім цього, майже усе виробництво і зов-

Митрополит Ігнатій

нішня торгівля Криму були орієнтовані на турецький ринок⁴. Росія, при укладанні обох цих договорів, гарантувала ханству певні права, про які хан і кримські чиновники згодом будуть згадувати, в зв'язку з переселенням християн.

Таким чином, питання про створення нової єпархії в Криму або про приєднання кримських церков до будь-якої російської втратило актуальність. Незважаючи на те, що Крим юридично не увійшов до складу Росії (за винятком Керчі, Єні-Кале) фактично російські війська залишилися і на решті частини Криму. Не залишено було і план юридичного включення Криму до складу Росії.

Саме в цей час до Криму прибув претендент на ханський престол Дівлет-Гірей. Намагаючись заручитися підтримкою Порти, він виявив готовність ліквідувати незалежність Криму. На початку 1775 р. Дівлет-Гірей проголосив себе ханом і за допомогою османських військ захопив владу в Криму. Таким чином, Османська імперія порушила Кючук-Кайнарджійський мир, втрутившись у внутрішні справи Кримського ханства. Сахіб-Гірей, який був до цього ханом, у квітні 1775 р. покинув півострів⁵.

З метою посилення свого впливу в Криму, російський уряд вирішив посадити на ханський престол свого ставленика. Ним став калга Шагін-Гірей. Було відомо, що він був дуже незадоволений зберіганням над Кримом духовної влади турецького султана. Ще восени 1774 р. Шагін-Гі-

² Калоеров С. А. Документы по истории греков Приазовья: В 4 т. – Т. 1: От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652 – 1783). – Донецк: ООО "Юго-Восток, Лтд", 2008. С. 38.

³ Мариуполь и его окрестности. Мариуполь. 1892. С. 39-40.

⁴ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. М., 1959. С. 110-113.

⁵ Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. С. 272.

рей звернувся до російського уряду з проханням допомогти йому військами та грошима, щоб стати ханом. Скориставшись діями Туреччини, 23 листопада 1776 р. Росія ввела свої війська до Перекопу і надала підтримку Шагін-Гірею. О. В. Суворов, за дорученням Катерини II, проголосив його ханом. 28 березня 1777 р. кримський диван усунув Дівлет-Гірея і визнав Шагін-Гірея ханом. Після цих подій татарський уряд офіційно звернувся до Росії з проханням залишити у Криму російські війська⁶.

Російський уряд вирішив надати Шагін-Гіреєві відносну свободу дій в управлінні ханством і поставив питання про встановлення спадкоємницької ханської влади. Це суперечило Кючук-Кайнарджійському миру і позбавляло кримську аристократію можливості впливати на обрання ханів. 3 червня 1777 р. П. О. Румянцев-Задунайський у листі до О. О. Прозоровського писав: «Ее величество, зная лично в настоящем хане достоинства и лучшие сведения, которые имеет он к управлению того края, позволяет ему с полной свободой там владычествовать; а по сему заключению весьма себя отдалять вам надобно, чтоб вмешиваться в дело хана и ханства, как для нас побочные»⁷. 25 серпня 1777 р. Катерина II офіційно привітала хана.

Саме з цього часу можна говорити про оформлення російського протекторату над Кримським ханством, оскільки найважливішою ознакою двосторонніх державних відносин, оснований на угоді про заступництво, вважається надання державі-протектору зовнішньополітичних прав опікуваної ним держави при формальному збереженні ознак державності. При цьому не стільки важливо, чи був протекторат оформлений юридично, оскільки Шагін-Гірей був зведений на престол силою російської зброї, а наслідком цього стала відмова Османської імперії визнати нового хана. В цих умовах Шагін-Гірей не міг навіть думати про ведення самостійної політики. Він був змушений обставинами повністю орієнтуватися на Росію.

Однак реформи Шагін-Гірея (формування регулярної армії за російським зразком, розширення прав християнського населення, перебудова податкової систему на європейський лад, у зв'язку з чим податки хану повинні були платити всі, незалежно від віросповідання) і переслідування політичних супротивників не сподобались опозиції. 2 жовтня 1777 р. проти Шагін-Гірея спалахнуло повстання. Скориставшись цим, на початку грудня 1777 р. Туреччина призначила на ханський престол нового хана – Селім-Гірея. Він

в грудні з військами висадився в Кафі з метою встановлення своєї влади. Супротивники Шагін-Гірея поспішили йому назустріч. У відповідь на це Росія швидко привела війська до бойової готовності, і змогла запобігти висадці великої кількості турецького десанту⁸.

Серед татарського населення у цей період виникали угруповання, одні з яких висували вимоги невтручання у внутрішні справи ханства, інші – збереження колишніх зв'язків Криму і Туреччини. У Криму почалися розруха і безладдя, мали місце навіть озброєні конфлікти. Внутрішня боротьба особливо відбилася на становищі греків, які підтримували Росію і обіцяли допомогу російським військам. Це було пов'язане з релігійною антипатією до панівної верхівки і політичним розрахунком: з перемогою Росії на півострові встановився би новий порядок, більш сприятливий для християнського населення⁹.

Історії відомо немало прикладів, коли громадські рухи придушувалися за допомогою військових сил. Одним з відвертих прикладів тиску на внутрішню політику ханства стало рішення Росії придушити повстання в Криму за допомогою зброї. 17 лютого 1778 р. війська Селім-Гірея, згідно з наказом князя О. О. Прозоровського, були оточені російськими військами. Селім вимушений був відректися від влади на користь Шагін-Гірея¹⁰.

Незважаючи на невдачу, Порта не визнала Шагін-Гірея ханом. Вона вважала його обрання незаконним. Тільки завдяки діям Стахієва, котрий постійно погрожував Османській імперії розривом будь-яких відносин із Росією, і втручання Франції, Порта Оттоманська вимушена була надати Шагін-Гіреєві грамоту про визнання його ханом¹¹.

Шагін-Гірей одержував плату від Росії, але царський уряд цілком не довіряв йому: при непостійності своєї вдачі, він міг легко зрадити інтересам протегуючої йому держави. 10 листопада 1777 р. П. Румянцев отримав рескрипт Катерини II, в якому вона писала: «Мы надеемся, что нынешний хан помнит и признает, что приобретенный им титул самодержавного хана есть сам по себе сущая мечта без нашего пособия и покровительства, что так он единственно обязан России своим возвышением, то для сохранения своего и для целостности нового татарского владения надобно ему и впредь повиноваться во всем благонамеренному руководству двора нашего, следует

⁶ Там само. С. 320-324.

⁷ Коробков Н. М. Фельдмаршал П. Румянцев-Задунайский. М., 1944. С. 596.

⁸ Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. С. 325-328; Крым: прошлое и настоящее. М., 1988. С. 28-32.

⁹ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке. Одесса, 1889. С. 139.

¹⁰ Лашков Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан. К., 1886. С. 27.

¹¹ Там само. С. 28.

ПЕРЕСЕЛЕННЯ КРИМСЬКИХ ХРИСТІЯН У ПРИАЗОВ'Я (1778 – 1780 рр.)

соглашать поступки свои с его политическими интересами»¹². Як бачимо, риторика Росії не змінилася до сьогодні.

Становище, що склалося на півдні Росії наприкінці 1777 – початку 1778 рр., П. Румянцев назвав «кризою», тобто кризою у відносинах Російської та Османської імперій. У будь-який час могла розпочатися війна. За таких обставин Румянцев прийшов до висновку, що зберегти незалежність Криму неможливо: якщо Кримське ханство вважатиметься незалежним, то війна буде нескінченною і даремною. Саме в цей час активізувалися дії Османської імперії щодо повернення втрачених згідно з Кючук-Кайнарджійським миром позицій. Відносини між Росією та Портою знов загострилися. Виходячи з цього, П. Румянцев 24 листопада 1777 р. запропонував Катерині II план закріплення Криму за Росією. Зокрема він пише, що турки «составив искру неугасимого огня неприязни, положили оную между нами и татарами, ко вспламенению всегда готовую, и наконец укрылись от пламени, их самих пожирающего, и что чрез то на продолжающееся в мире как в войне ополчение великие и мною непонят-

ные иждивения употребляются, и крайнее изнурение и упадок войски терпят, а татары не однако уже уклонясь от лица оружия Вашего Императорского Величества и остряя меча, тайно и явно на погубу нашу восстають и промышлять не престають, почитаю я войну, как из нужды добродетель полезнее, и когда б последние и сходствующие с турецким требованием снисходительные Вашего Императорского Величества ответы не одержали желаемого конца, и независимость от турков татарская перемена ни как быть не могла, и сей в Крыму с окончания с турками войны курящейся огонь должен воспламениться; то предположение Вашего Императорского Величества над татарами упредительно всему выполниться должно»¹³.

Тобто П. Румянцев вважає військове рішення по Криму більш правильним, оскільки татари весь час повстають проти російських військ. І далі слідує пропозиція щодо вирішення питання цілком в дусі Росії: П. Румянцев пропонує усіх татар або знищити, або вигнати з Криму, а Крим заселити вірними обивателями, розмістити війська і флот на випадок війни з османами: «Но при

¹² Цит за: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 15, т.29. С. 244.

¹³ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). Ф. ВУА. Спр. 186. Арк. 10-11.

Жалувана грамота Катерини II грецьким переселенцям із Криму. 21 травня 1779 р.

истреблении или изгнании их из полуострова Крымского, ежели сие исполниться может, должно оной тотчас занять обывателями верными, надежными и сразмерными силами войск; а флот Вашего Императорского Величества к будущей весне до того усилить, чтоб он мог всякие турецкие покушения и предприятия на сей полуостров уничтожать...»¹⁴.

Таким чином, П. Румянцев пропонує включити Крим до складу Росії не тільки фактично, а й юридично. Щодо переселення греків в плані П. Румянцева немає жодного натяку. Це й зрозуміло, бо греки були, або лояльні Росії, або, як мінімум, нейтральні, тобто були зовсім не проти російського підданства. Який сенс в їхньому переселенні кудись, якщо Крим після «истребления или изгнания татар» треба заселяти «обывателями верными»? Саме на це звертає увагу командувач російськими військами в Криму генерал-поручик князь О. О. Прозоровський в рапорті від 20 січня 1778 р. до генерал-губернатора Азовської, Новоросійської та Астраханської губерній князю Г. О. Потьомкіну. В ньому автор зазначає, що до нього прибув пан Денісов, за словами якого «есть монаршие виды на завладение Крымом»¹⁵. О. Про-

зоровський, не розуміючи мети імператриці в цьому питанні, попереджав, що в переселенні християн, внаслідок їхнього пригніченого становища на півострові, немає необхідності, тому що, коли Крим увійде до складу Росії, християни «будут первые здесь жители, почему кажется и выводит их отсюда бы уже незачем»¹⁶.

Однак в рескрипті Катерини II П. Румянцеву від 11 лютого 1778 р., імператриця зазначає, що заколот під керівництвом Селім-Гірея навряд чи може бути придушений до кінця зими, а з Османською імперією може знову початися війна. Зважаючи, що війська, виснажені придушенням заколоту під керівництвом Селім-Гірея, можуть виявитися не готовими до військових дій, Катерина II наказує Румянцеву у випадку поновлення військових дій, виводити війська з Криму за виключенням Керченського півострова, який належав Росії де-юре.

І наприкінці Катерина II наказує П. Румянцеву: «При таком отступлении к Перекопу и занятии пред оным квартир, предохраняя жительствующих в сем полуострове христиан от утеснений и свирепства, которые они по вере своей и преданности к нам от мятежников и самих турков неминуемо потерпеть могут, надлежит и им дать

¹⁴ РДВИА. Ф. ВУА. Спр. 186. Арк. 12.

¹⁵ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 97.

¹⁶ Там само. Т. 2. С. 98.

под защитою войск наших безопасное убежище...»¹⁷.

Отримавши цей рескрипт Румянцев приймає рішення війська виводити і 25 лютого 1778 р. ордером наказує Прозоровському виводити війська до Перекопу, але робити це таким чином, щоб не спровокувати турків на висадку в Криму і оголошення ними відступу російських військ їх вигнанням і далі зазначає: «Християн при сем случае приглашать на поселение в Азовскую или Новороссийскую губернию...»¹⁸.

У свою чергу Катерина II, в рескрипті П. Румянцеву від 9 березня 1778 р. писала: «Мы, приемля пункт сей со всею важностью, не можем довольно средств предписать, коими генерал-поручик (О. О. Прозоровский – авт.) долженствует усугубить их, чтобы добровольно согласились перенести свое домоводство в Новороссийскую и Азовскую губернии, где под покровом нашим найдут спокойнейшую жизнь и возможное благоденствие. А особенно уговаривать тамошнего греческого митрополита, обнадежа его разными выгодами, хану же самому вразумить, что сие делается в предупреждение могущего им быть мщения от татар и, может статься, и от турок, если оные в Крым придут»¹⁹.

Однак в наказі Новоросійському, Азовському і Астраханському генерал-губернаторові Г. О. Потьомкіну імператриця дала додаткове розпорядження підготуватися до прийому колоністів, щоб вони не відчували потреби ні в чому, і були би забезпечені достатньою кількістю землі²⁰.

Князь Потьомкін, одержавши наказ імператриці 10 березня 1778 р., надіслав свої ордери Азовському губернаторові В.О.Черткову і Новоросійському – Язикову з наказом чинити кримським християнам піклування і оборону, постачаючи їм усе потрібне, а особливо бідним, котрим у першу чергу треба надавати для оселення добру хліборобну землю, побудувати урядовим коштом хати на призначених землях, забезпечити їх необхідним провіантом, видавати хліб для посіву, звільнити від сплачування будь-яких податків до одержання окремого розпорядження. Заможних християн належало записати в купці, міщани і ремісничі цехи²¹.

Одночасно князь Потьомкін надіслав два листи князю Прозоровському, в яких, вказуючи на ба-

жання імператриці переселити християн з Криму до Росії, радив за допомогою митрополита Ігнатія й інших довірених осіб умовляти греків переїжджати. Він підкреслював необхідність забезпечення оборони християн з боку російських військ. Російським військовим начальникам, котрі перебували на той час в Криму, наказувалося ласкаво приймати християн, радити їм способи найкращого виселення, і направляти в Новоросійську і Азовську губернії, в залежності від їхнього власного бажання і вибору. Кримського хана Шагін-Гірея належало переконати, що переселення християн робиться для врятування їх від помсти татар і турків. До того ж вказувалося, що хан від цього не матиме ніяких витрат, а навпаки отримає велику нагороду з боку Росії²².

Князь Прозоровський мав іншу думку щодо переселення греків з Криму в Україну, і в рапорті графу Румянцеву-Задунайському від 11 березня 1778 р. писав, що до вмовляння християн до виходу приступити не можна. З цим ніколи не примиряться ні хан, ні кримський уряд, тому що в цьому вони побачать привід до захоплення Криму Росією. До того ж християни в Криму називаються ханськими ясирами, тобто склавами, котрі приносили ханській скарбниці основний прибуток: «Все ж сии христиане называются ясырями ханскими, которое слово, как вашему сиятельству известно, значит склавов, которые одни теперь только и доход хану давать могут»²³.

Підготовча робота по переселенню не розгосувалася, а частково приховувалася. Важливе значення у цій справі відігравав наказ П. О. Румянцева про заміну на посту головнокомандувача російськими військами в Криму і на Кубані нерішучого О. О. Прозоровського О. В. Суворовим. Перед Суворовим стояли основні завдання: поперше, організувати оборону Криму і не допустити висадки турецького десанту на півострові, по-друге, встановити порядок у Кримському ханстві і закріпити російський вплив у Криму. Після призначення О. В. Суворова, на нього були покладені і дипломатичні функції в перемовинах з ханським урядом і турками з питань, котрі стосувалися Кримського ханства²⁴.

Підготовка до оборони була дуже своєчасною і передбачливою. Туреччина відкрито готувалася до війни, метою якої було захоплення території Криму²⁵.

¹⁷ Там само. Т. 2. С. 225.

¹⁸ РДВА. Ф. ВУА. Спр.209. Арк. 55-55 зв.

¹⁹ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. 1887. -Т.3. С. 171; РДАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 588. Ч. 12. Арк. 381.

²⁰ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 16. оп. 1. Спр. 800. Арк. 1-1 зв.; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. - Т. 2. С. 319-320.

²¹ РДАДА. Ф. 16. оп. 1. Спр. 800. Арк. 3-3 зв.; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. -Т. 2. С. 320-322.

²² РДАДА. Ф. 16. оп. 1. Спр. 588. Арк. 473; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. - Т. 2. С. 322.

²³ РДВА. Ф. ВУА. Спр. 213. Арк. 315 зв.; РДАДА. Ф. 16. Оп. 1.Спр. 588. Ч. 13. Арк. 473; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 351-352.

²⁴ Крым: прошлое и настоящее / Под ред. Г. Агаджанова, А. Сахарова. М., 1988. С. 79-80.

²⁵ Бухаров Д. Россия и Турция. СПб., 1878. С. 129-130.

У листі до князя Потьомкіна від 11 квітня 1778 р. Прозоровський обнадіював, що вживе всіх заходів для виконання волі імператриці щодо переселення християн у межі Росії. Після одержання кондицій від митрополита Ігнатія, він обіцяв негайно повідомити про них Потьомкіна. Прозоровський вказував на швидке виконання цієї справи, незважаючи на існуючі труднощі²⁶.

У своєму донесенні Румянцеву від 04.04.1778 р. Костянтинов повідомляє про свою зустріч з митрополитом і зазначає, що «его сиятельство князь Александр Александрович (Прозоровський – авт.), персонально видаєсь с ним, подтвердил обещаний различных выгод для народа и особливые милости и благоволение монаршее к особе его преосвященства. Он с превеликою охотою и усердием принял все то при первом объявлении»²⁷, але побоювався, що татари можуть помститися християнам, якщо з якоїсь причини переселення не відбудуться, окрім того, виявив сумнів, що і самі місцеві християни не побажають переселитися, «лишаясь здесь всего своего недвижимого, коим большая часть их себя питает по плодоносию садов и виноградов»²⁸.

Після цієї зустрічі, повідомляє Костянтинов, митрополит зустрівся з «первейшими людьми» з християн в Бахчисараї, і оголосив, що ті не бажають переселитися з цієї неволі, якщо їм буде гарантована безпека. Проте, в разі, якщо переселення все-таки відбудеться, вони, знаючи, що життя в Російській імперії має «некоторые претительности и несходства их нравам свойствам и склонностям, хотят написать от себя просительные пункты». Що це за вигоди, митрополит точно не знає, але з їхніх розмов думає, що мова йде про їхнє бажання бути впевненими, що їхні оселі будуть відокремлені від інших, священники і начальники над ними будуть з них же самих, митрополит Ігнатій, підкоряючись в усьому Святому Синоду, проживатиме до самої смерті при цих поселеннях, і що в рекрути нікого брати не будуть. Християни цікавилися також, що вони отримають взамін нерухомого майна, якого вони позбудуться, чи буде надана їм допомога з казни, яку і скільки землі їм буде надано, які податки вони сплачуватимуть, як вільно вони зможуть користуватися річками, на який час будуть діяти надані пільги та інше. Як бачимо, на першому місці – питання церковної організації.

У рапорті П. Румянцеву від 4 квітня 1778 р. Прозоровський сповіщав його, що завдяки посередництву резидента Костянтинова, він зустрі-

чався з митрополитом Ігнатієм. Удвох вони намагалися схилити митрополита до виходу, «обнадеживая его благоденственным состоянием и всеми преимущественными выгодами». На цю пропозицію Ігнатій відповів, що повинен порадитися з греками і написати кондиції, при виконанні яких греки погодилися би залишити свої місця, і подати їх резидентові²⁹.

Прозоровський зазначав: «Если до отъезда моего отсюда представлены будут кондиции, на которых согласятся они выходить, то не оставлю вам, светлейший князь, поднести»³⁰.

Ханський уряд дані про вихід християн вважав неперевереними чутками, провокацією. Спочатку він сподівався, що результат цієї справи буде аналогічним тому, що був при Прозоровському. Але Суворов передбачав і добре розумів, що у вирішенні цього питання треба буде витримати боротьбу з ханським урядом.

Застереження Суворова про шкідливість замовчування цієї справи виправдалися. 17 липня 1778 р. кримські старшини подали хану скаргу на Суворова і резидента Костянтинова за спонукання місцевих греків і вірмен до переселення в межі Росії, і просили з'ясувати це питання. У проханні заявлялося, що деякі вірменські попи секретно повідомили їм, що російські командири з резидентом Константиновим, умовили підданих греків і вірмен «имение свое продать и в дорогу совсем приготовить», але не всіх: «... а прочие спрашивали..., чего ради продать, мы не намерены отсель отлучиться, за что эти начальствующие греки, для приведения их в страх, ответствовали, что де нас всех подданных крымский хан российскому двору уступил»³¹. Тобто, за словами старшин, російські представники разом з грецьким і вірменським духовенством, фактично обманювали християн – ханських підданих, заявляючи, що хан їх уступив імператриці. При цьому старшини дивувалися, навіщо імператриці така невелика кількість людей. Однак найбільше старшин здивувала обставина, що під час «замиренний» (мабуть, мається на увазі Карасубазарський трактат з ханством і Кучук-Кайнарджийський мир з Османською імперією – авт.), імператриця оголосила ханство вільним, і подарувала цих підданих християн, про що було публічно оголошено російськими представниками. Старшини не могли повірити, що імператриця не тримає свого «священного» слова щодо незалежності ханства, і гарантій того, що воно самостійно буде управлятися на півострові, в тому числі і з «купленниками». Не вірили своїм очам, не вірили тому, що

²⁶ Дейников Р. Т. От вассального ханства Османской империи до Таврической губернии в составе России // Отечественная история. – 1999, № 5. С. 82.

²⁷ РДАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 588. Ч. 13. Арк. 471.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 211. Арк. 29; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 561.

російський двір так легко відмовляється від виконання укладених договорів³².

Шагін-Гірей 18 липня 1778 р. запевнив їх, що це чутки, і ніякої мови про переселення з незалежного Криму, сучасне становище якого забезпечено російською імператрицею, не може бути. До греків і вірмен він звернувся з наказом негайно надати відомості про розповсюджувачів чуток щодо переселення і стосовно того, що хан поступився своїми підданими російському уряду³³.

Однак того ж 18 липня 1778 р. козловський начальник Капіджи-паша Ахмет-ага сповістив хана, що до нього звернулися греки і вірмени м. Козлова і повідомили, що грецький митрополит Ігнатій повідомив князю Прозоровському, що всі райя бажають переселитися до Росії. Прозоровський, в свою чергу, довів це до відома Румянцева-Задунайського. Останній видав наказ вивести з Криму всіх християн і оселити їх на землях колишньої Запорізької Січі. Про цей наказ Ігнатій сповістив козловським християнам, і запропонував їм приготуватися до переселення. Незадоволені таким рішенням деякі з козловських християн звернулися до Ахмета-аги з проханням

припинити підготовку до переселення. Вони заявили, що «его светлостью довольны, и отчизною своею довольны и от предков наших платим дань своему государю, хоть саблями рубить нас станут, то не думаем мы и куда-либо идти»³⁴. Шагін-Гірей, очевидно, починає розуміти наміри російського уряду, тому це повідомлення надсилає резиденту Костянтинову з припискою, що він не вірить чукам і повідомленню з м. Козлова.

В цей же день Шагін-Гірей видав указ грецьким і вірменським священикам, старшинам та іншим підданам християнам видати осіб, які розповсюджують чулки про те, що хан поступився російському двору татарськими підданими, і вже наступного дня, 19 липня, направляє першого листа Суворову, з якого видно, що він, нарешті, занепокоївся через чулки, і вже розуміє, що вони, очевидно, не є безпідставними³⁵.

У листі Шагін-Гірей пише, що «здесьние подданные соединились с арнаутскими и победили татар, по сим обстоятельствам некоторые из них безпутные бунтовщики прочих здешних подданных возмутили и в великий страх их привели, продавать движимое и недвижимое имение свое,

³² РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 211. Арк. 29; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 561.

³³ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 208. Арк. 29 зв.; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 562.

³⁴ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 208. Арк. 162-162 зв.; РДАДА. Ф. 16. Оп. 1.-Спр.588. Ч. 13. Арк. 352-353; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т.2. С. 579-580.

³⁵ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 211. Арк. 30-30 зв.

которое еще с начала по милости и по человеколюбию священным указом Ея Императорского Величества было подарено здешним всем вообще жителям, чтоб по-прежнему всяк про себя жил; а теперь по сему слуху весь обозный народ потревожился»³⁶. Зі свого боку хан цим чуткам не вірить, тому що знає, що імператриця не може своє священне слово змінити, і відібрати у ханства його підданих. Тому хан просить Суворова наказати тих ханських підданих, які змішалися з російським військом при придушенні татарського заколоту, щоб вони не турбували народ, і спокійно жили «ибо и неблагопристойно такому великому государству прежде подтвержденное слово переменить»³⁷.

20 липня 1778 р. хан отримує донесення від свого уряду, в якому повідомляється, що деякі греки і вірмени продають свої будинки і інших спонукають. При цьому заявляють, що «ваша светлость всех в Крыму находящихся подданных (христиан) отдала России, которые посредством генерала и резидента переведены будут в российские границы; кто-ж сему воспротивится, тот как от хана, так и от России непременно жестоко наказан будет»³⁸. Дехто з християн, у тому числі і священники, остерігаючись погроз, таємно з'явилися до членів кримського уряду з повідомленням про наказ митрополита готуватися до переселення. Християни прохали уряд скасувати це розпорядження. Росія, на думку членів кримського уряду, не мала потреби в такій малій кількості людей. Також кримському уряду незрозуміло, навіщо це робиться зараз, адже ще під час турецької війни імператриця могла це зробити, але вона, тим не менш, дарувала ханству незалежність, і підданих християн дарувала³⁹.

Хан був дуже розлючений такими повідомленнями, падав авторитет його влади. Даремно діячі російського уряду запевняли його, що він нічого не втрачає. Кримському урядові Шагін-Гірей відповів, що вважає брехнею всі чутки такого роду відносно Росії, імператриці та її вельмож. Він запевняв, що Росія не може змінити ласкавого до Криму ставлення, засвідченого багатьма фактами⁴⁰.

Однак 21 липня 1778 р. Шагін-Гірей пише третього листа Суворову про чутки щодо пересе-

лення християн, до якого додає повідомлення кримського уряду. Цього ж дня він надіслав листа резидентові А. Д. Костянтинову, в якому писав: «Большая половина не согласна отсель отлучаться, в котором прошу дать мне полномочие хорошим способом докончить сие дело. А как всему известно, что мы с начала ныне защитой и старанием при милости российского двора находились и теперь между оным народом со стыдом бесчестным прошу не оставить»⁴¹.

На це Суворов того ж дня надіслав ханові наступну відповідь: «Императрица всероссийская, снисходя на просьбы христиан в Крыму живущих о избавлении их от грозимых бедствий и сущего истребления, которым огорченные во время бывшего мятежа татары мстят им при случае удобном явно обещались, по человеколюбию и долгу христианского закона всемилостивейше соизволяет переселить их в свои границы, надеясь, что вы, Светлейший хан, не токмо высочайшей воле покровительницы своей прекословить не будете, но и благопоспешествовать не оставите, поелику все, что до особы вашей касается предохранено и награждено будет»⁴².

В той же день, 23 липня, Шагін-Гірей у відповіді Суворову зазначає, що в татарському бунті сам татарський народ активної участі не брав: «в тогдашнем замешательстве татарский народ не довольно поддан, но и свое имение и дворов не пожалели, и по разорении так немилосердно многих достойных и великих крымских старшин без милости убивали досмерти, и дворов их зажигали, и скотов их разграбили, когда сие нахальство их всему народу известно, как можно поверить на словах здешних подданных, в то время, когда помешались подданные с императорским войском какое нахальство грабеж и разорение делали подданным татарам, то татары ни в какое время подданным такое разорение поделали уверяю вас и впредь, что не будут делать; поручаю себя и не сомневайтесь, также и меня прошу уверить о том, что подданные просили и по прошению их повеление есть»⁴³. На думку хана, однією з причин бунту було те, що деякі «злые люди» розповсюджували чутки, що ніби «мы приуготовлять будем татарского народа к надобностям российского государства»⁴⁴, і зараз всі побачать небезпідставність цих чуток.

Далі хан зазначав: «а вы нечаянным образом бедных подданных с таким страхом, и нападе-

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 208. Арк. 165; РДАДА. Ф. 16. Оп. 1.- Спр. 588. Ч. 13. Арк. 352; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 581.

³⁹ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 208. Арк. 165; РДАДА. Ф. 16. Оп. 1.- Спр. 588. Ч. 13. Арк. 352; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 581.

⁴⁰ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 211. А. 30; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 581.

⁴¹ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 208. Арк. 167; РДАДА. Ф. 16. Оп. 1.- Спр. 588. Ч. 13. Арк. 341; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 582.

⁴² РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 208. Арк. 168.; РДАДА. Ф. 16, оп. 1.- Спр. 588. Ч. 13. А. 340; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 583.

⁴³ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 211. Арк. 38.

⁴⁴ Там само.

нием из своих городов выслать, и нам сказывая, чтоб мы не препятствовали во сем деле, в котором ни малейшего мы известия пред этим не имели...»⁴⁵. Шагін-Гірей просить, враховуючи що імператриця поклала на нього відповідальність «бережение» християн, він просить залишити їх в Криму, чому і вони самі будуть раді, і «императорское священное звание и честь» збережуться.

Виходячи з цього, хан був вимушений підписати Наказ від 23 липня 1778 р., в якому оголосив вихід християн волею Катерини II, і закликав мешканців Криму не чинити опір тим, хто бажав покинути територію півострова⁴⁶.

Незадоволені такими діями, кримські старшини вирішили довести ханові його помилку. Вони нагадували, що ніхто з його пращурів в угоду іншим не віддавав своїх підданих. Члени уряду також попереджали Шагін-Гірея, що переселення християн призведе до великих збитків. У зв'язку з цим вони прохали свого володаря запобігти здійсненню цього. В іншому випадку вони обіцяли звернутися до Катерини II по допомогу⁴⁷.

Ставлення і зверхність російського уряду по відношенню до хана і християн відтворює рапорт Суворова Потьомкіну від 25 липня 1778 р. Стосовно хана і його претензій Суворов зазначає: «Сей последний столько беден, что тысяч двадцати рублей всем своим должникам заплатить не может. Но по жалостному его состоянию, светлейший князь, следует ему определить или пенсион или навсегда одну сумму. На письменные же его выражения взирать как на пустое эхо»⁴⁸.

Стосовно відшкодувань християнам і татарам, Суворов пропонує: «христиан надлежит удовлетворить за их трагическое недвижимое, особливо сады. Тем паче, что многие только от того их пропитание имели. Также по последнему замешательству разные исчезшие и уехавшие татарские чиновники им были должны, хан тех имение отписал на себя, яко мятежничье, должно те долги христианам за хана отдать. Татарам заплатить за купленных их рабов-христиан. Все то мне обоюдно им обещать надлежит. Сумма оная вообще не мала. Но на сей случай довольно бы было высоким рассмотрением вашей светлости определить сто тысяч [100000] рублей, кроме ханского пенсионна. Зерновой провиант, фураж и сено велено от меня российским начальникам снимать от христиан под верные квитанции, по которым определяется чинить расплату в Перекопе и Ара-

бате по провиантскому департаменту. – Тут должна быть некоторая прибыль»⁴⁹.

26 липня Шагін-Гірей надсилає листа Румянцеву, в якому вказує, що він мав «с здешними российскими господами на бумаге разговор о вывозе отсель добровольно, а не принужденно христиан, но не получа никакого на оные успеха, примечая, что в самом деле имеют они особенное на то повеление»⁵⁰, тобто у нього складається враження, що переселення проводиться за наказом російського уряду, а не є добровільною акцією за ініціативою самих християн.

Спільними зусиллями російських діячів переселення християн розпочалося 26 липня 1778 р. Про це Суворов писав Костянтинову: «Начало похвально даруй Боже сего числа вам совершить... Вчера предисловие, сегодня первая книга»⁵¹.

Опинившись у скрутному становищі перед російським урядом, з одного боку, і кримським – з другого, Шагін-Гірей цього ж дня звернувся з листом до фельдмаршала Румянцева з проханням скасувати переселення, а якщо цього зробити не можна, то «не оставит его высоким своим пособием», тому що нарікання серед підвладного йому народу збільшуються. Він також прохав переселити тільки християн, котрі добровільно погодились на вихід⁵².

З таким же проханням хан звернувся 26 липня до резидента Костянтинова. Він також заявляв, що майно переселенців, згідно з «всесвітнім правом», повинно було належати йому⁵³.

До каймакан хан звернувся з наказом не чинити ніяких перешкод християнам, котрі добровільно погодились переселитися до Росії, і щоб останні за три тижні приготувалися до виходу. Виборчим наказувалося скласти списки тих, хто бажав залишити Крим, і надати їх ханському урядові⁵⁴.

Водночас вся спільнота кримських татар у своєму проханні до Катерини II від 28 липня виявила готовність жити в мирі і злагоді під захистом імператриці. Вони прохали її залишити на півострові, якщо не всіх греків і вірмен, то хоч би тих волохів і грузин, котрі були куплені ними, а зараз насильно відібрані. З цієї ж причини вони прохали імператрицю компенсувати їхні збитки⁵⁵.

⁴⁹ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 208. Арк. 164; РДАДА. Ф. 16. Оп. 1.- Спр.588. Ч. 13. Арк. 350; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 588.

⁵⁰ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 211. Арк. 27; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 597.

⁵¹ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 594-595.

⁵² Там само. С. 596-597.

⁵³ Там само. С. 597.

⁵⁴ Там само. С. 597.

⁵⁵ Там само. С. 599-600.

⁴⁵ Там само. Арк. 40.

⁴⁶ Там само. Арк. 35.

⁴⁷ Там само. Арк. 33.

⁴⁸ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 208. Арк. 164; РДАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 588. Ч. 13. Арк. 350; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 588.

Про встановлення миру і порядку в Криму, і про винагороду татарському населенню за матеріальні збитки, пов'язані з політичними змінами у краю також прохали Катерину II і графа Румянцева 13 кримських начальників. В листі від 28 липня 1778 р. вони заявляли, що не чинили ніякого опору наказу імператриці щодо християн⁵⁶.

Тим часом переселення продовжувалося, і 29 липня 1778 Суворов сповістив Потьомкіну, а 30 липня – Румянцеву, що найвищим бажанням усіх християн є те, щоб їх оселили разом і на вигідних місцях. Вони жалкували за залишеною у Криму маєтністю, і він мусив пообіцяти відшкодувати їхні збитки. В іншому випадку християни відмовлялися зрушуватися з місця⁵⁷.

Суворов також сповіщав, що хан був дуже розгніваний справжнім виходом християн, і виїхав до іншого табору за 25 верст від Бахчисараю. За порядком переселення в цей час наглядав Костянтинов. Кількість християн, що бажали переселитися, поступово збільшувалася. Татари, побачивши такий від'їзд християн, «отзывалися, что они теряют их, как душу их тела»⁵⁸ – доповідав О. В. Суворов.

Румянцев по-своєму розумів причини поведінки хана і уряду. Тому в листі до Суворова від 5 серпня він радив поводитися з Шагін-Гиреем з пошаною, приділяти йому увагу. Переселення християн було потрібне ще й тому, що турки перебували біля берегів Криму, що могло викликати повстання татар і усунення хана, від чого потерпіли би християни. Румянцев наказував: «Внушайте хану и правительству, что христиане переселяются отнюдь не по нашему побуждению, но страха ради, угрожающего им мщением от турков, просили в России убежища, в котором мы по единоверию отказать не можем, видя, что турки не только единоверных своих, но и подданных наших христиан и именно ушедших запорожцев охотно приемлют»⁵⁹.

Тобто Румянцев наказує Суворову, щоб той роз'яснював татарам, що переселення відбувається не за наказом російського уряду (як було насправді), а з ініціативи самих християн через страх перед помстою турків. У цьому ордері Румянцев наводить для пояснень перед татарами ще одну причину – помста туркам за те, що вони

прийняли у себе запорожців – російських підданих, які не є туркам єдиновірцями, бо є християнами.

Лист Суворова Турчанінову від 5 серпня 1778 р. свідчить насильницькі дії з боку російських військових:

«Тревожный день: некоторые христиане кричали Gewalt! (Караул! – авт.) от одного неучтеного офицера. Ласковостью и деньгами усмирено, а сей будет просить прощение у преосвященнейшего митрополита.

Довольно бережных горцев подговорены светлейшим ханом. Митрополит трудица их поспешно по духовенству исправитъ.

Хан: «Пойдут мало; кои пошли – разбегутца; татары с рускими поссорятца, татары христиан перережут».

Е[го] св[етлость] получил подговорное турецкое письмо от своего брата, Сагиб-Гирея, из Ромелии. Затаил. Бакхус поныне еще им владеет...

Почти все мои товарищи в горячке, иные уже перенемоглись. И я на сих днях ей покорился. Работаем в горячке. Святые отцы несказанно трудятца. Иерусалимские, за труды награжденные, разпрощались.

Архим[андрит] Петр Маргос поднял так армян, что разноместно от всюду потянулись. Патер Иаков с кефинцами тоже весьма предуспел»⁶⁰.

15 серпня, не дочекавшись від хана вирішення проблеми, татарські представники, від імені «всех крымских обывателей», звернулися з проханням безпосередньо до Катерини II. У проханні татари писали, що переселення християн підніме в Криму антиросійські настрої. Татарські представники відзначали, що добровільному переселенню вільних християн вони ніяк не перешкоджають, однак всі спроби призупинити переселення тих християн, які хочуть залишитися в Криму, російським керівництвом відкидаються (тобто їх переселяють насильно). Що стосується полонених, то вони зазначали, що «бывшие во области нашей пленные грузинцы и оттоманские подданные, по прежде бывшему иску пленных, Вашему Императорскому Величеству возвращены и получены; что же касается до оставшихся у нас купленников волохов, грузинцов и родившихся от них в домах наших, то и тех от нас насильно отняли, что крымские обыватели за явную и крайнюю себе обиду признают и Ваше Императорское Величество просят о показании над находящимися в нашей области бедными подданными милости, в неотнмании к России непринадлежащих волохов, грузинцов и родившихся от них

⁵⁶ Там само. С. 600-604.

⁵⁷ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 211. Арк. 37-39; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 609-610.

⁵⁸ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 208. Арк. 172-173; РДАДА. Ф. 16, оп. 1. Спр. 588. Ч. 13. Арк. 335-339; Архив князя Воронцова. М., 1880. Кн. 24. С. 291-292; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 608-610.

⁵⁹ Архив внешней политики России. Ф. 132/2. Спр. 252. Арк. 422 зв.; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т.2. С. 618-619.

⁶⁰ Письма и бумаги Суворова: В 2 т. Т. 1. Письма 1764-1781 / Объяснил и прим. снабдил В. Алексеев. Пг., 1916. С. 123-124.

пленників, дабы тем крымские обыватели довольными быть могли»⁶¹.

Між тим, Румянцев вживав заходів для примирення з ханом, який повернувся наприкінці серпня з Бахчисараю. У листі до хана від 2 вересня він писав, що був дуже здивований, дізнавшись з листа про його перестороги з приводу переселення християн. Російська імперія завжди була непричетною до будь-якого насильства або примусу стосовно не лише вільних людей, але й невільників. Фельдмаршал намагався переконати хана, що Катерина II дозволила християнам переселитися до Росії за їхнім проханням і добровільним бажанням внаслідок постійних погроз з боку татар. У зв'язку з такими обставинами, Російська держава не могла відмовити своїм одновітцям у цьому проханні. Румянцев суворо заборонив російським військам примушувати християн до переселення⁶².

Слід відмітити, що дії російських військ у справі виходу християн не завжди носили характер умовлянь. Саме про це повідомляв Румянцеву Шагін-Гірей у листі від 7 вересня 1778 р. Він нагадував фельдмаршалу: «Ваше сиятельство меня уверили, что ея императорского величества воля гласят выводить одних только тех христиан, кои добровольно на то согласятся, но генерал Суворов и резидент Константинов на сие не взирая, многих к тому угрозами принуждали, отзываясь, что они знают что делают»⁶³.

7 вересня 1778 р. Румянцев у листі до хана знову висловлював своє здивування і жаль з приводу стурбованості хана відносно переселення та його «остуды» до генерала Суворова й резидента Костянтинова, з якими Шагін-Гірей уникав всяких зносин. У відповідь хан знову скаржився Румянцеву на те, що з боку росіян чиниться примус християнам до виходу з Криму, і на доказ подав письмову заяву греків і вірмен про відмову від переселення. Тому Румянцев цього ж дня суворо наказував Суворову і Костянтинову ухилитися од найменшого насильства або примусу⁶⁴.

Не обмежуючись скаргою Румянцеву, Шагін-Гірей вирядив до Петербурга депутацію. У листі до графа Н. І. Паніна від 8 вересня 1778 р. Румянцев писав, що переселення християн дуже засмутило хана. Тому він не затримував депутатів, а відправив їх далі для усунення сумнівів хана і уряду в тому, що переселення відбувається за особистим чийось бажанням, і довести, що вони зі своїми претензіями завжди мають вільний доступ до російського двору. Це треба було зробити

тому, що хан викликав підозру в щирості свого ставлення до Росії, а наслідки цього могли ще більш ускладнити відношення з татарами⁶⁵.

Нарешті, в рапортах від 16 вересня 1778 р. Потьомкіну і 18 вересня Румянцеву Суворов повідомляв: «Вывод крымских христиан кончен. Обоего пола отправилось в Азовскую губернию 31 098 душ»⁶⁶. На вивід християн було витрачено 130 тис. руб.

Після виходу християн хвилювання серед татар продовжувалися і виявлялися у різних формах. Кримський уряд у проханні до російського уряду від 28 вересня 1778 р., вказавши на великий розлад у громадських справах, і на розорення населення після оголошення незалежності Кримського ханства, скаржився на виселення християн. «Что все из нашего полуострова бывшие подданные христиане выведены, мы не спорим», заявлялося в цьому проханні, «ибо то нам не в тягость, но и собственно принадлежащие разным чиновникам куплею приобретенные невольники разных наций насильно высланы, чем мы крайне обижены»⁶⁷.

Гостріше про це писали ханські урядовці в проханні до хана від того ж 28 вересня. Вони заявляли, що з листа Румянцева, якого виголосив хан, видно, що згідно з розпорядженням російського уряду, з Криму могли виселятися тільки християни, які добровільно того побажали. Проте, місцеві воєначальники, порушуючи цей наказ, насильно висилали не тільки підданих, але й християн-бранців, яких татари купували за власні гроші, чим спричинили значні збитки останнім: «Ваше Величество свидетель тому, что и по получении от его сиятельства вышепомянутого генерал-фельдмаршала письма, воєначальники, попережнему, насильно людей высылали, причиняя нам несносную обиду и разорение»⁶⁸.

Урядовці попереджали, що якщо така тактика буде тривати до наступного року (1779 р. – авт.), то, беруги до уваги вже завдані збитки, «едва ли два человека в сей области останутся, а потому можем ли называться вольными и независимыми, когда так с нами поступают»⁶⁹. Урядовці прохали хана повідомити російський двір про таке становище.

⁶⁵ Судненко М. О. Архив военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского // Чтения Общества истории и древностей российских. 1875. -Т. IV. С. 94-95.

⁶⁶ РДВІА. Ф. ВУА. - Спр. 208. Арк. 276; РДАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 588. Ч. 13. Арк. 370-371; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. - Т. 2. С. 710.

⁶⁷ РДАДА. Ф. 16. Оп. 1.- Спр. 588. Ч. 13. Арк. 417-417 зв.

⁶⁸ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 211. Арк. 21; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 747.

⁶⁹ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 211. Арк. 21-23; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 747-748.

⁶¹ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 3. С. 68-70.

⁶² Там само. Т. 2. С. 685.

⁶³ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 211. Арк. 25-25 зв.

⁶⁴ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 698.

Внаслідок цього, хан у двох листах до Румянцева від 28 вересня прохав виклопотати грамоту Катерини II для заспокоєння народу, засмученого діями російського уряду. Тоді ж члени кримського уряду прохали Румянцева виклопотати у імператриці нагороду хану і суспільству за спричинені їм збитки⁷⁰.

Коли вивід християн завершувався, два депутати від татарської громади Салтан-Махмет Мурза та Махмет-Шах Мурза були відправлені до Петербурга із скаргою на вчинки російської влади. Вони увійшли у зносини із російським двором та подали Катерині II заяву кримських урядовців відносно виселення християн.

11 жовтня Шагін-Гірей пише лист Румянцеву, у якому скаржиться, що «Ваше сиятельство всепочтеннейшим письмом меня уверит соизволили, что Ея Императорского Величества Высочайшая воля гласит выводитъ одних только тех христіан, кои добровольно на то согласятся, о чем я почтеннейшему господину генералу Суворову и господину резиденту сообщал. Но они, и на сие невзирая, многих к тому угрозами принуждали, отзываясь, что они знают, что делают»⁷¹.

За дорученням імператриці граф М. І. Панін, який очолював Колегію іноземних справ, у листі до членів кримської громадськості від 20 листопада 1778 р. дав наступну відповідь від імені російського двору: всьому кримському населенню добре відомі милості і добродійність російського двору. Панін запевняв урядовців, що він і далі буде дбати про збереження татарським народом дарованої волі, безпеки та майнових привілеїв. Відношення ж російського уряду до християн Криму, за думкою Паніна, зовсім не порушило його поваги до місцевої громадськості. Причиною переселення християн були безладдя, котрі мали місце в Криму, і християни, щоб зберегти своє життя, вимушені були звернутися за захистом зброєю з боку Росії. У зв'язку з такими обставинами ні християнський закон, ні людяність російської імператриці не могли позбавити допомоги одновірний з росіянами народ⁷².

Кримські депутати під час свого перебування в Петербурзі користувались великою повагою з боку російського двору. Вони залишалися там майже півроку і тільки 16 березня 1779 р. повернулися до Криму. На подарунки самим депутатам і на їх утримання з коштів Колегії іноземних справ було витрачено 8745 руб. 86 коп.⁷³

8 березня 1779 р. Панін у листі до татарської громади підкреслив, що в окремій грамоті про

незалежність Кримського ханства немає потреби, тому що це підтверджено іншими документами Росії. Командувачам російськими військами в Криму наказувалося не втручатися у внутрішні справи ханства. Заселення ж півострова новими переселенцями – це внутрішня справа ханства. Росія не заперечувала існування резиденства ханства при своєму дворі, але це питання повинно було вирішитися після врегулювання відносин Росії з Туреччиною. Стосовно виходу християн, Панін пов'язував його із тяжким їх становищем в Криму, через що Росія вимушена була надати їм притулок⁷⁴.

З огляду на те, що хан через вивід християн позбувся своїх прибутків, імператриця надіслала йому 50 000 крб. Таку ж суму одержали інші близькі до нього особи⁷⁵.

Підводячи підсумки, слід відзначити, що переселення християн з Криму здійснювалося виключно з ініціативи російського уряду, християн доводилося вмовляти, залякувати, обіцяти всілякі пільги, давати хабарі духовенству, щоб воно активно умовляло людей переселятися, і ханським чиновникам, щоб не перешкождали переселенню.

Причиною переселення за матеріалами листування російських чиновників був захист християн від можливої помсти татар, а також від турків, якщо ті раптом висадяться в Криму в разі виведення звідти російських військ. При цьому виведення російських військ було необхідним, як вказувала Катерина II Румянцеву, тільки в тому випадку, якщо Прозоровському не вдасться розгромити бунтівників одним рішучим ударом, з тим, щоб дати можливість перепочинку виснаженим військам. А якщо війська, в разі рішучого розгрому татарського бунту, виводити не треба буде, то і християн, відповідно, переселяти необхідності не виникне.

Очевидно, що рішення приймалося поспіхом, оскільки, як показали подальші події, до такого переселення ніхто виявився не готовий. Спочатку для поселення пропонувалися Новоросійська і Азовська губернії, потім виявилось, що християни будуть переселені тільки в Азовську, бо площі, які спочатку виділили, виявилися зайнятими. Переселення супроводжувалося браком найнеобхіднішого, неймовірними труднощами в місцях для зимівлі до остаточного поселення, що призвело до значної смертності християн та інших переселених.

⁷⁰ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 211. Арк. 24-24 зв.; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 749-750.

⁷¹ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 211. Арк. 25.

⁷² Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Т. 2. С. 895-897.

⁷³ Дубровин Т. 3, СПб., 1887. С. 73-75.

⁷⁴ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. СПб., 1887. Т. 3. С. 66-68.

⁷⁵ Судьенко М.О. Архив военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского // Чтения Общества истории и древностей российских. 1875. - Т. IV. С. 107-108; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. - Т. 3. С. 157-158.

Незрозумілим залишається з джерел, наскільки реальною була загроза християнському населенню з боку татар і турків. Самі християни такої загрози не відчували. За винятком тієї частини греків, яка, якщо вірити джерелам, приєднавшись до російського війська, займалася пограбуваннями та насильством над татарами. Саме ця частина греків виступила активним агітатором переселення до Російської імперії. Основна маса християн, в тому числі греків, не брала участі в цих пограбуваннях, тому вини за собою не відчувала. У зв'язку з цим, агітаторам доводилося брехати і залякувати людей, наприклад, вигадками про те, що хан уступив християн імператриці, і якщо вони відмовляться переселятися, то будуть суворо покарані як з боку хана, так і російських військових.

Духовенству також доводилося застосовувати всю свою владу (а необхідно враховувати, що духовенство в Криму історично мало по відношенню до християн і певну світську владу, що знаходило відбиток у фірманах султанів) і авторитет, щоб схилити людей продавати майно і переселятися. Багато християн (в тому числі з духовенства), зверталися до татарських чиновників з проханням перешкодити переселенню.

Як видно з джерел, був момент, коли християни – жителі прибережних і гірських поселень, відмовилися переселятися, і Суворову довелося вживати енергійних заходів до їхнього перевиховання. Самі кримські чиновники запевняли, що ніхто з християн від помсти татар не постраждає, а хан навіть ручався собою в цьому перед Суворовим. Загрози ці були скоріше уявними, самі християни їх зовсім не відчували.

Одним з мотивів могла бути необхідність підтримання образу Катерини, як захисниці християн, якого вона потребувала перед неминучою війною з Османською імперією. В ході цієї війни вона розраховувала на підтримку своїх завойовницьких походів з боку християн – османських підданих.

Незважаючи, що переселення зовні відбувалося добровільно, на християн чинився сильний психологічний тиск, який виражався в погрозах, що татари і турки їх переріжуть, що хан уступив їх імператриці і в разі відмови вони будуть жорстоко покарані як з боку хана, так і з боку імператриці. Джерела свідчать, що мали місце і методи фізичного насильства, але вони не мали таких масштабів, як психологічні.

Недостатньо аргументованою є точка зору про бажання підірвати економіку ханства. Ця причина взагалі не згадується як мета переселення в документах російських чиновників, хоча в них вони дуже відверті. Наприклад, Румянцев, пропонуючи Катерині II план приєднання Криму до складу Росії, натякає фактично на фізичне вини-

щення або вигнання кримських татар, і заселення півострова вірними обивателями. При цьому в його плані немає і слова про підірвання економіки ханства. За свідченнями російських урядовців економіка ханства була підірвана настільки, що повністю залежала від російської скарбниці.

Перебільшеною є теза про значний вплив християн на економіку ханства. Стверджується, що вони були єдиними платниками податків, однак за реформою оподаткування, проведеної Шагін-Гіреєм податки платити всі, незалежно від віросповідання. З джерел видно лише, що майже всі вірмени, ну і, ймовірно, міські греки, займалися торгівлею, а сільські греки – в основному садівництвом і виноградарством. При цьому з джерел видно, що багато християн були настільки бідні, що російській скарбниці довелося сплачувати їхні борги, і чималі. Крім того, все нерухоме майно, яке не продали християни, відійшло хану в покриття збитків.

У той же час хану і кримським чиновникам російська скарбниця всіяко відшкодовувала збитки. Тому збитки несла швидше російська скарбниця, а не економіка ханства. Та й з самих джерел видно, що самі татари журяться не через виведення вільних християн і військовополонених, оскільки пишуть, що це їм не «в тягость». А «ображені» вони дуже сильно тим, що насильно виведені куплені невільники різних націй. Обурення татар полягало в тому, що імператриця не тримає свого «священного» слова щодо незалежності ханства, і гарантій того, що воно самостійно буде управлятися.

Прихильники добровільного характеру переселення аргументують свої висновки проханнями митрополита Ігнатія до Катерини II і Святішого Синоду у 1771-1772 рр. Однак, слід відзначити, що в зверненнях митрополита мова йшла лише про прийняття християн у підданство Російської держави, а не про переселення до Росії. На противагу їм, переселення греків прирівнюють навіть до депортації. Ці твердження викликають сумнів, тому що в джерелах мова йде про вмовляння християн представниками царату до виходу з Криму, виплату їх боргів, обіцяння пільг, а це є несумісним з депортацією.

Таким чином, документи ще раз підтверджують істину, що втручання сильних держав у справи слабкіших під приводом захисту якоїсь частини її населення, є лише приводом для розширення своєї державної території чи сфери впливу.